

INSTYTUT ARCHEOLOGII I ETNOLOGII
POLSKIEJ AKADEMII NAUK
DAWNIEJ INSTYTUT HISTORII KULTURY MATERIALNEJ PAN

KWARTALNIK
HISTORII KULTURY
MATERIALNEJ

ROK LXVII

WARSZAWA 2019

NR 3

REDAKCJA I KOMITET REDAKCYJNY

Redaktor — Elżbieta Mazur (IAE PAN)

Zastępcy Redaktora — Magdalena Bis (IAE PAN), Martyna Milewska (IA UW)
Sekretarze Redakcji — Ludmiła Paderewska (IAE PAN), Maciej Radomski (IAE PAN)

Członkowie Komitetu — Maria Bogucka (IH PAN), Paweł Dobrowolski (Collegium Civitas, Warszawa), Jarosław Dumanowski (IH UMK), Olga Feytová (AHMP, Praga), Mateusz Goliński (IH UW), Michaela Hrubá (Univerzita v Ústí nad Labem), Andrzej Janeczek (IAE PAN), Jan Klápště (Univerzita Karlova w Pradze), Andrzej Klonder (IAE PAN), Elżbieta Kowalczyk-Heyman (IA UW), Jerzy Kruppé (IA UW), Marcin Majewski (IA Uniwersytet Szczeciński), Jerzy Miziołek (IA UW), Zenon Piech (IH UJ), Jacek Pielas (IH UJK), Bożena Popiołek (Uniwersytet Pedagogiczny, Kraków), Raimo Pullat (Tallin University), Wojciech Szymański (IAE PAN), Jerzy Żywicki (ISP UMCS)

Adres Redakcji:

„Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”
00-140 Warszawa, Al. Solidarności 105, pok. 121

Adres strony internetowej:

<http://www.iaepan.edu.pl/khkm.html>

e-mail: kwartalnik@iaepan.edu.pl

tel. 22 620 28 84 w. 146

Wydawca:

Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk

00-140 Warszawa, Al. Solidarności 105

e-mail: director@iaepan.edu.pl

tel. 22 620-28-84

Wykaz recenzentów artykułów opublikowanych w roczniku 2018:

Maria Bogucka (IH PAN Warszawa), Piotr Franaszek (UJ Kraków)
Barbara Gawęcka (UKW Bydgoszcz), Anetta Głowacka-Penczyńska (UKW Bydgoszcz),
Andrzej Janeczek (IAE PAN Warszawa), Aleksander Jankowski (UKW Bydgoszcz),
Stanisław Kołodziejki (UJD Częstochowa), Katarzyna Kość-Ryżko (IAE PAN Warszawa),
Elżbieta Kowalczyk-Heyman (IA UW Warszawa), Tomasz Krakowski (GWŻ Warszawa),
Andrzej Klonder (IAE PAN Warszawa), Jerzy Kruppé (IA UW Warszawa),
Marcin Majewski (US Szczecin), Jerzy Miziołek (UW Warszawa),
Marta Młynarska-Kaletyn (IAE PAN Wrocław), Michał Myśliński (IS PAN Kraków),
Jacek Pielas (UJK Kielce), Bożena Popiołek (UP Kraków),
Wojciech Szymański (IAE PAN Warszawa), Ewa Wólkiewicz (IAE PAN Warszawa),
Jerzy Żywicki (UMCS Lublin)

Skład i łamanie:

Krzysztof Anuszewski, tel. 22 629 44 78

Druk i oprawa:

MAZOWIECKIE CENTRUM POLIGRAFII

ul. Słoneczna 3C, 05-270 Marki

Nakład 300 egz. Arkuszy wydawniczych 8,5. Papier offset 80 g.

Oddano do składania w październiku 2019 r., druk ukończono

w listopadzie 2019 r.

SPIS TREŚCI

STUDIA I MATERIAŁY

Dariusz Dąbrowski, <i>Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczów)</i> o mostach i przeprawach	299
Jacek Chachaj, Czas podjęcia budowy wieży zamkowej w Lublinie w świetle najnowszych badań archeologicznych	307
Katarzyna Justyniarska-Chojak, Uroczystości funeralne w małopolskich miastach w świetle inwentarzy pośmiertnych (XVI–XVIII wiek)	323
Bartosz Drzewiecki, Sebastian Stańczyk, Inwentarz z opisem ratusza Kazimierza pod Krakowem z 1792 r.	337
Dorota Dias-Lewandowska, From the cellar to the table. Modesty, moderation and economy of Polish nobles' drinking culture in the second half of the 18th century (based on inventories of drinks served in noble and aristocratic households)	359
Tomasz F. de Rosset, Kolekcje we dworach ziemiańskich na terenach Rzeczypospolitej w dobie rozbiorów	371

KOMUNIKATY NAUKOWE

Mariusz Błoński, Robert Żukowski, Relikty pomostu średniowiecznego młyna w Nasielsku	381
--	-----

Mariusz Błoński, Robert Żukowski

Relikty pomostu średniowiecznego młyna w Nasielsku

Słowa kluczowe: Nasielsk, Mazowsze, archeologia średniowiecza, młyn, młynarstwo

Key words: Nasielsk, Mazovia, medieval archaeology, mill, milling industry

W kwietniu 2004 r. podczas wydobywania torfu na terenie działki zajmowanej wcześniej przez mleczarnię w Nasielsku (ryc. 1)¹, odsłonięto drewniane pale tkwiące pionowo w gruncie, których wierzchołki znajdowały się ok. 0,3 m poniżej powierzchni terenu. Przed przybyciem archeologów wydobyto z ziemi ok. 40 takich elementów oraz kamień młyński. W miejscu, gdzie zlokalizowano te znaleziska, przeprowadzone zostały ratownicze badania wykopaliskowe oraz nadzór archeologiczny przy dalszych pracach ziemnych².

W wykopie nr 1, umiejscowionym ok. 2 m od współczesnego koryta rzeki Nasielnej, odkryto fragment zniszczonego pomostu w postaci trzech ułożonych równolegle do siebie legarów tkwiących w humusie i częściowo w osadach pod humusem (ryc. 2: 36–38) oraz 11 dranic, będących pozostałością jego powierzchni jezdnej (ryc. 2: 20–35). Dranice przykryte były warstwą gliny. Ponadto natrafiono na 16 pali o grubości ok. 0,3 m zagłębionych pionowo w torfie (ryc. 2: 39–49, 53, 54, 59, 60, 62). Wykop nr 2 obejmował teren na południe od zachowanych reliktyw. Był to obszar częściowo zniszczony w wyniku prac ziemnych i zalany wodą. W trakcie badań archeologicznych zadokumentowano tu *in situ* 8 pali (ryc. 2: 13–19, 52). Z tego miejsca najwięcej pali wydobyto przed przybyciem archeologów, jedynie w zachodniej części tego terenu zachowało się ich 12 w nienaruszonym stanie (ryc. 2: 1–12).

To, że pale i szczątki pomostu są pozostałością zapewne średniowiecznego młyna nad Nasielną, potwierdza kamień młyński wykonany z czerwonego granitu odnaleziony w pobliżu pomostu. Został on częściowo uszkodzony podczas wydobywania z ziemi przed przybyciem archeologów (ryc. 3). Jest to leżak, tj. kamień spodni, o średnicy ok. 0,7 m i wadze ok. 100–105 kg. Uważa się, że w średniowieczu do produkcji kamieni młyńskich najczęściej stosowano piaskowiec, natomiast w przypadku braku dostępności tego surowca używano zwykłych gładów polnych³. Z taką sytuacją mamy zapewne do czynienia w przypadku omawianego znaleziska. Na południowych terenach Wysoczyzny Ciechanowskiej, na której znajduje się Nasielsk, licznie występują granitowe gładz narzutowe o rozmiarach odpowiednich do wykonania z nich kamieni młyńskich. O właściwy surowiec nie było zatem trudno, gdyż kamienie używane w młynach średniowiecznych były na ogół niezbyt duże, ich średnica wynosiła często ok. 0,5 m⁴.

Głównym obiektem odkrytym podczas wykopalisk na terenie nasielskiej mleczarni są szczątki pomostu będącego częścią młyna wodnego. Składał się on z trzech ustawionych rów-

¹ Dawna mleczarnia w Nasielsku zajmowała teren na południe od rynku, pomiędzy współczesnymi ulicami Stefana Starzyńskiego, Tylną i Młynarską a korytem rzeki Nasielnej.

² Ratownicze wykopaliska przeprowadzili archeolodzy z Instytutu Archeologii i Etnologii PAN w Warszawie: Mariusz Błoński, Marek Dulnicz, Tomasz Purowski, Jolanta Sadowska-Topór i Robert Żukowski.

³ Baranowski B. 1977, s. 23.

⁴ Trawkowski S. 1959, s. 62–86.

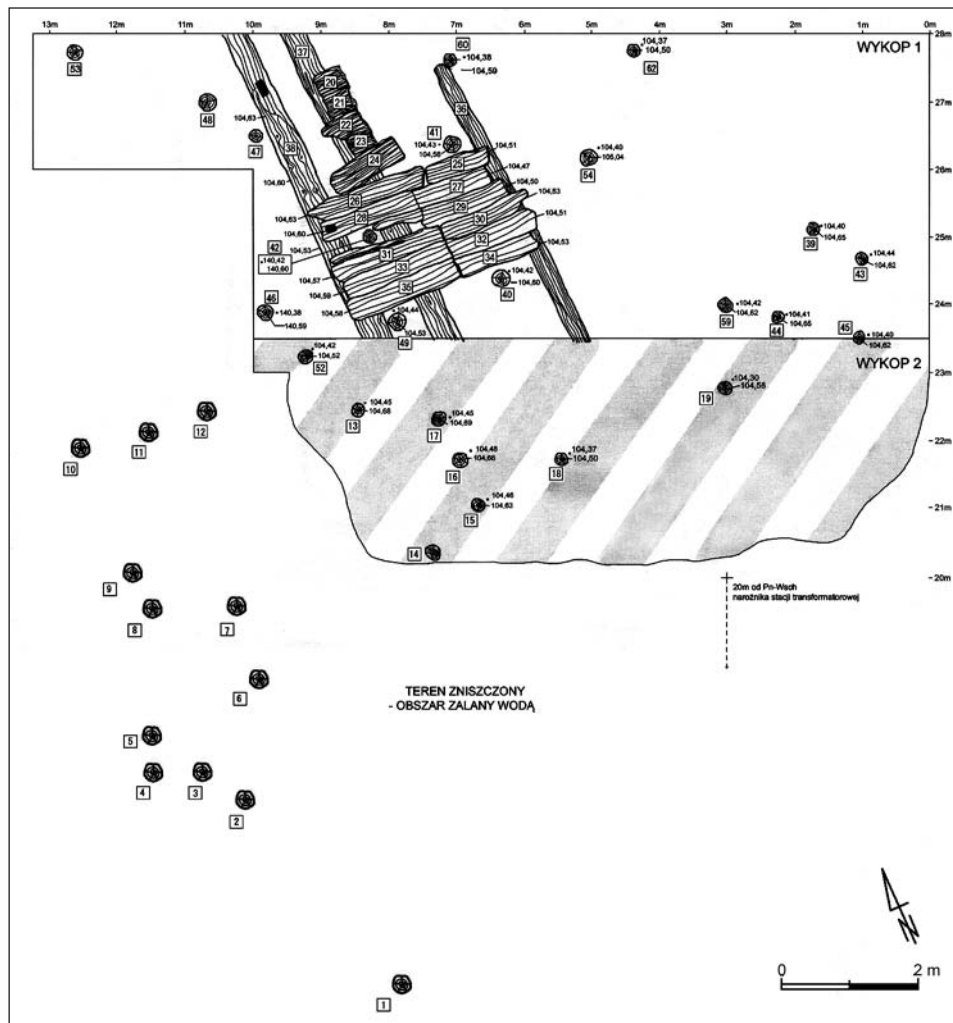

Ryc. 1. Lokalizacja pomostu średniowiecznego młyna w Nasielsku na zdjęciu lotniczym:
1 — pomost; 2 — grodzisko (fot. D. Wach)

Fig. 1. The location of the mediaeval mill pier in Nasielsk in an aerial photograph:
1 — the platform; 2 — the stronghold (photo by D. Wach)

noległe dębowych belek tworzących dźwigary pomostu, z których dwie (zachodnia i środkowa) miały długość 5 m (ryc. 2: 37, 38), a jedna (wschodnia) 4,5 m (ryc. 2: 36). Rzeczywista ich długość nie jest znana, gdyż ich końce były uszkodzone. Grubość dwóch pierwszych, prostokątnych w przekroju poprzecznym, wynosiła 37–40 cm, trzeciej zaś ok. 35–37 cm. Spoczywały one na kilkunastocentymetrowej warstwie gliny. Wewnętrzne krawędzie zachodniego i środkowego dźwigara oddalone były od siebie o ok. 45 cm, a środkowego i wschodniego o ok. 1,38 m. Odległość między zewnętrznymi krawędziami dźwigarów zachodniego i wschodniego wynosiła ok. 3 m w części południowej i ok. 2,9 m w północnej. Zachowały się w nich prostokątne otwory o wymiarach 10×25 cm, po dwa w dźwigarach nr 36 i 37 (ryc. 4) oraz jeden w dźwigarce nr 38. Oddalone były od siebie o ok. 1,35 m i pełniły prawdopodobnie funkcję gniazd do czopów łączących elementy pomostu.

Na dźwigarach spoczywały prostopadle sosnowe belki tworzące pokład pomostu. Ich dość równa powierzchnia, w najlepiej zachowanych miejscach może sugerować, że belki były tarte. Jednakże, z uwagi na znaczne ubytki drewna nie można wykluczyć, iż są to dranice. Łącznie w tym miejscu znaleziono ich sześć niemal całych, ale przełamanych (ryc. 2: 25–35), a z pozostałych pięciu przetrwały fragmenty o długości od 28 (nr 23) do 87 cm (nr 24). Długość belek zachowanych w dobrym stanie wynosiła od 2,62 (nr 27–28) do 3,15 m (nr 30–31). Końcówki wszystkich były uszkodzone, prawdopodobnie zatem pierwotnie miały one ponad 3 m. Być może, jak na to wskazują rozmiary belek nr 30 i 31, ich długość nieznacznie przekraczała 3,15 m. Jest to zgodne z przybliżoną szerokością pomostu szacowaną na 3 m na podstawie rozstawu zewnętrz-

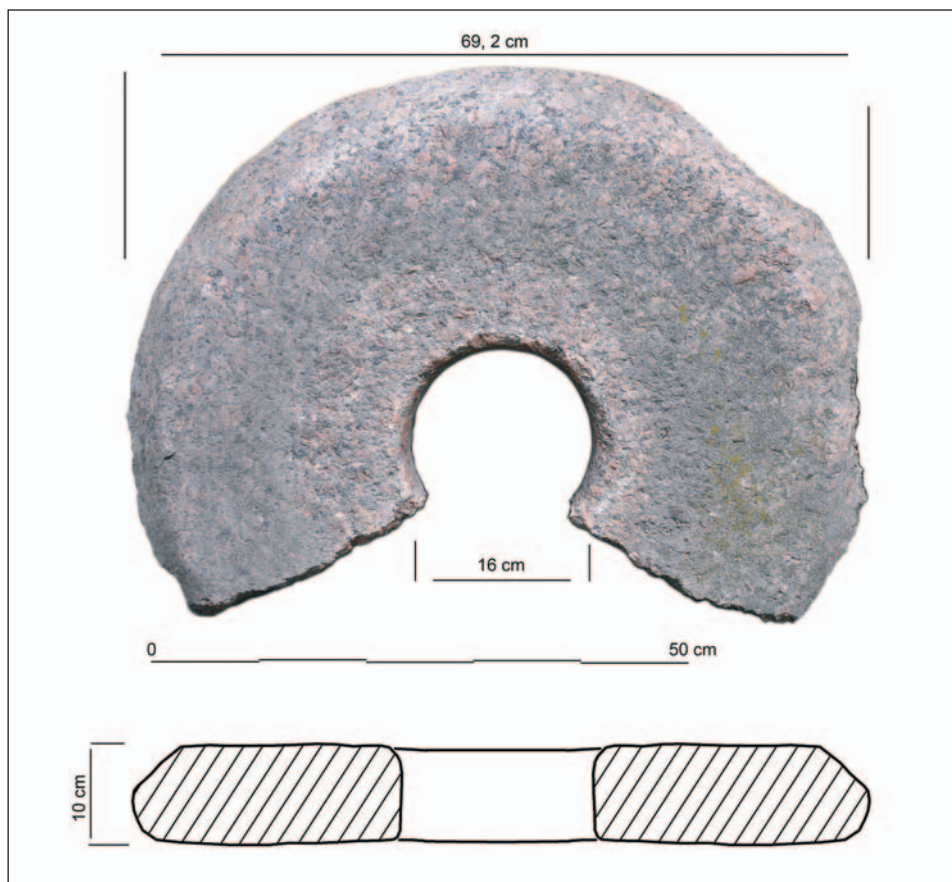

Ryc. 2. Relikty pomostu i pale ze średniowiecznego młyna w Nasielsku
(rys. M. Błoński, T. Purowski, R. Żukowski)

Fig. 2. Pier relics and piles from the mediaeval mill Nasielsk
(drawn by M. Błoński, T. Purowski, R. Żukowski)

nych dźwigarów. Belki o trapezowatym kształcie w przekroju poprzecznym, powstałym w wyniku tarcia lub darcia z okrągłych bali, ułożone były szerszą podstawą do dołu, co zapewniało stabilność pokładu. Szerokość egzemplarzy będących w najlepszym stanie wynosiła między 20 a 33 cm, grubość zaś ok. 8 cm. W jednej z nich (nr 28) znajdował się otwór jarzmy o średnicy ok. 15×10 cm. Belki przykrywała kilkucentymetrowa warstwa szarej gliny wymieszanej z żółtym piaskiem. Na jej powierzchni leżały jeszcze fragmenty dwóch dranic.

Funkcja gliny, w której odkryto relikty pomostu, jest niejasna. Na jej antropogeniczny charakter wskazuje fakt, że zalegała na osadach organicznych wypełniających dolinę rzeki, a także znalezienie w niej fragmentów naczyń ceramicznych i kafla. Wydaje się wątpliwe, aby

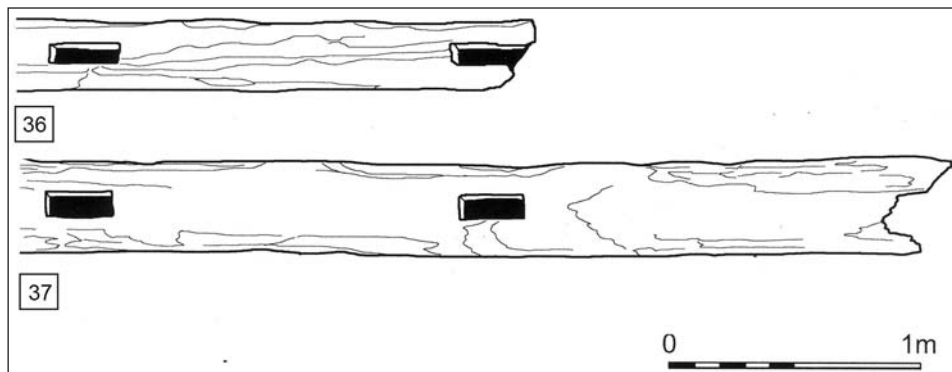

Ryc. 3. Kamień młyński („leżak”) odkryty w pobliżu pomostu średniowiecznego młyna w Nasielsku (fot. M. Błoński, rys. R. Żukowski)

Fig. 3. A millstone discovered close to the mediaeval mill pier in Nasielsk (photo by M. Błoński, drawn by R. Żukowski)

głina miała pełnić funkcję nawierzchni pomostu. Trapezowate w przekroju belki pokładu pomostu, dzięki ułożeniu szerszym bokiem do dołu, przylegały do siebie stabilnie na płaszczyźnie dźwigara. Na ich górnej powierzchni tworzyły się natomiast kilkucentymetrowe szczeliny, co teoretycznie mogło stanowić pewną niedogodność podczas użytkowania pomostu. Pokrycie go warstwą gliny z piaskiem mogłoby zatem zwiększać komfort przejazdu, jak również chronić część jezdnią przed uszkodzeniem⁵. Pozostaje jednak pytanie o celowość stosowania tego typu zabiegu, zwłaszcza w okresie opadów deszczu, gdy nawierzchnia taka stawała się grząska i śliska. Wątpliwości co do celowego wyłożenia nawierzchni pomostu gliną wzbudza również jej umiejscowienie. Znajdowała się ona zarówno pod pomostem, pokrywając jego dobrze za-

⁵ Pokrywanie piaskiem warstw jezdnych pomostów stosowano już w starożytności, na co wskazują odkrycia z doliny rzeki Dzierżon (Sadowska-Topór J. 1999, s. 45, 83, ryc. 47, 48). W podręczniku budowy mostów połowych dla celów wojskowych sprzed 100 lat, w celu uniknięcia zbyt szybkiego zużycia nawierzchni zbudowanej z dylin, zalecano pokrywanie powierzchni mostu warstwą ziemi lub piasku o grubości 0,07–0,08 m (Mosty. 1920, s. 7).

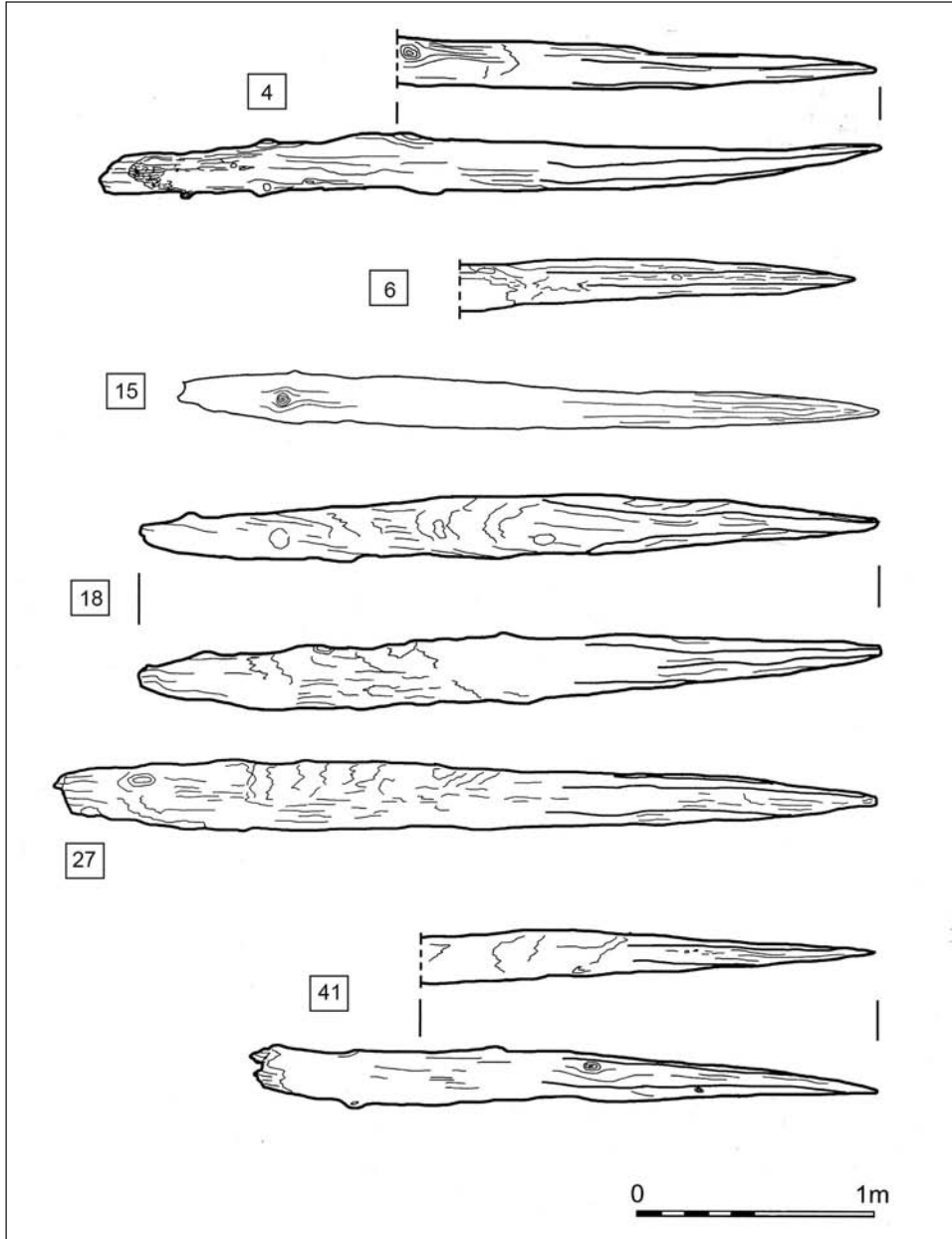
Ryc. 4. Fragmenty belek (dźwigarów) z pomostu młyna w Nasielsku (rys. R. Żukowski)

Fig. 4. Fragments of beams (girders) of the mill pier in Nasielsk (drawn by R. Żukowski)

chowany odcinek, jak i na belkach, tych które przetrwały fragmentarycznie, a częściowo zalegała również poza nimi. Można zatem sądzić, że glina na odnalezionych szczątkach pomostu znalazła się po zaprzestaniu użytkowania tej konstrukcji.

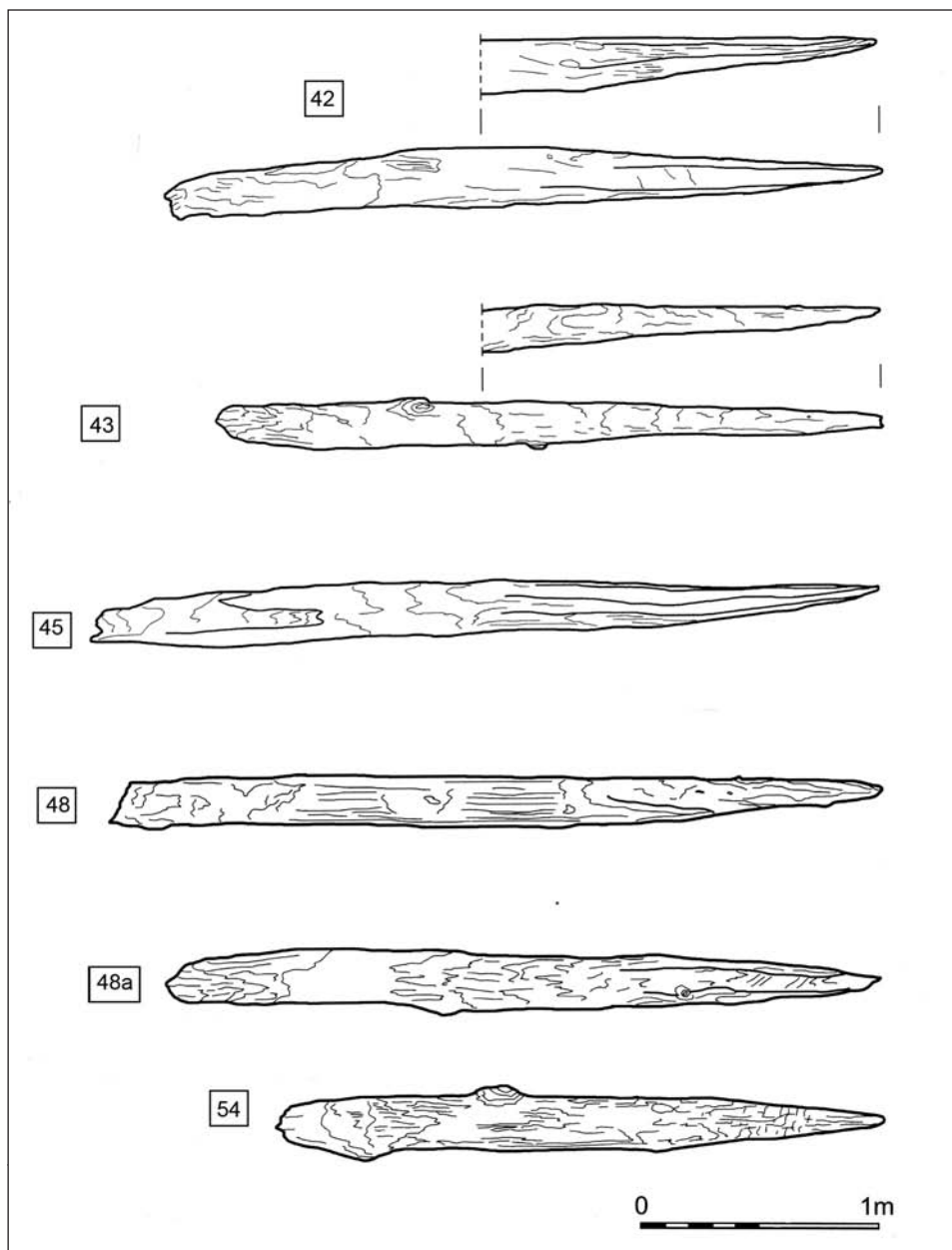
Drugim elementem związanym z pomostem były dębowe pale. Jak wyżej wspomniano, ok. 40 z nich wyjęto z ziemi przed przybyciem archeologów, w związku z czym stracono możliwość ustalenia ich dokładnej lokalizacji. Wiadomo tylko, że znajdowały się w obrębie kilkunastometrowej strefy na południe od wykopu nr 2. W trakcie badań archeologicznych udało się zadokumentować *in situ* 36 pali. Koncentrowały się one głównie w rejonie na południowy zachód od wykopu nr 2 oraz w zachodniej części wykopów nr 1 i 2, w pobliżu odkrytego pomostu. Również we wschodniej części tych wykopów stwierdzono niewielkie skupisko składające się z 6 pali (ryc. 2). Ich dolna część, starannie zaostrzona do ok. $\frac{1}{3}$ długości, miała w przekroju kształt prostokątny. Najgrubsze miejsca części niezaostrzonych, w przekroju kołistych, znajdowały się w różnych miejscach powyżej $\frac{1}{2}$ długości pali. Na egzemplarzach użytkowanych jako filary nośne pomostu zaciosane były prawdopodobnie czopy, służące do mocowania w otworach jarzmowych dźwigarów, elementy te jednak nie zachowały się. Wymiary pali wahały się od 3,0–3,3 m długości i ok. 25 cm średnicy (ryc. 5: 4, 18; 6: 42, 45, 48, 48a) do 3,5 m długości i 30 cm średnicy (ryc. 5: 27). Tylko niektóre egzemplarze były krótsze, o długości nieco ponad 2,5 m (ryc. 5: 41; 6: 54).

Odkryte szczątki pomostu nie pozwalają na pełną rekonstrukcję szczegółów konstrukcyjnych tej budowli. Na podstawie planigrafii pali w obu wykopach można założyć, że pomost osadzony był na części z nich. Pale nr 15, 16, 17, 49, 42 ustawione były w jednym rzędzie, równoległe z dźwigarami nr 36 i 37. Przymuszczalnie pozostałością równoległego do nich rzędu pali wspierających konstrukcję mostu są pale nr 40 i 41, pomiędzy belkami nr 37 i 38, oraz nr 13, 14, 47, zlokalizowane na zachód od belki nr 38. Taka relacja przestrzenna między rzędami pali i belkami nośnymi pomostu sugeruje, że został on przemieszczony intencjonalnie lub zsunął się z pali po zakończeniu użytkowania. Potwierdzać to może zarówno analogiczna odległość między poszczególnymi, odsłoniętymi rzędami pali (zachodnim, środkowym i wschodnim) a belkami nośnymi pomostu, jak i to, że bezpośrednio pod tymi ostatnimi nie odkryto wspierających ich pali. Nie znaleziono również elementów, które można by uznać za pozostałości podpory przęsła pomostu albo relikty jego przyczółka. Zwraca natomiast uwagę niesymetryczny układ dźwigarów pomostu. Dwie grubsze belki ustawione były bliżej siebie, trzecia zaś — skrajna, od wchodu, jest bardziej oddalona i cieńsza. Wsparte na nich belki, tworzące pokład

Ryc. 5. Pale (słupy) odkryte przy pomocy średniowiecznego młyna w Nasielsku
(rys. R. Żukowski)

Fig. 5. Piles (posts) discovered at the mediaeval mill pier in Nasielsk
(drawn by R. Żukowski)

Ryc. 6. Pale (słupy) odkryte przy pomoście średniowiecznego młyna w Nasielsku
(rys. R. Żukowski)

Fig. 6. Piles (posts) discovered at the mediaeval mill pier in Nasielsk
(drawn by R. Żukowski)

pomostu, miały długości odpowiadające rozstawowi skrajnych dźwigarów, co pozwala wykluczyć przypadkowe ułożenie tych ostatnich.

Nie wiadomo, jak długo użytkowany był odkryty odcinek pomostu. Przepuszczalnie pochodziły one z jednej jego fazy. W razie konieczności konstrukcję zapewne poddawano doraźnym naprawom. Wydaje się, że wymieniono zużyty wschodni dźwigar, zastępując go nowym, cieńszym (ryc. 2: 36). Rozstaw belek nr 36 i 37 szerszy niż belek nr 37 i 38 oraz fragmenty pięciu dranic spoczywających na belce nr 37 mogą sugerować, że w pewnym okresie funkcjonowania pomostu używano węższej powierzchni jezdnej, na dranicach ułożonych pomiędzy belkami nr 37 i 38.

W pobliżu pomostu nie znaleziono żadnych elementów, które można by uznać za świadectwo zastosowania przy jego budowie konstrukcji jarzmowej, wspierającej przęsła. Nie natrafiono również na dodatkowe drobne części, które mogły pełnić funkcję stabilizatorów konstrukcji w postaci kółków lub klinów⁶. Tego typu znaleziska należą zresztą do rzadkości. Nie dysponujemy również przesłankami świadczącymi, że omawiany obiekt zaopatrzone był w poręcze.

Na odkrytym odcinku dranice ułożone były bezpośrednio na belkach spełniających funkcję dźwigarów. Konstrukcję pomostu stabilizowały najprawdopodobniej poprzeczne belki z otworami jarzmowymi, które przymocowane były do belek nośnych. W jednej z nich zachował się jeden taki otwór (ryc. 2: 28). Ponieważ jednak końcówki wszystkich belek były uszkodzone, przypuszczać można, że analogiczne otwory miały przynajmniej niektóre z nich. Umieszczenie zachowanych otworów jarzmowych w dźwigarach wskazuje, że belki spinające konstrukcję pomostu (oczepy) oddalone były od siebie o ok. 1,75 m. Nie stwierdzono jednak, że był to moduł, według którego rozmieszczone były zachowane pale przy pomoście. Trzy regularnie rozstawione pale (nr 15, 16, 17) ułożono co 0,45 m, przy czym wierzchołki sąsiadujących ze sobą egzemplarzy znajdowały się w odległości 0,7 m.

Nierozwiązana jest również kwestia pierwotnej długości pomostu. Rekonstrukcję tych parametrów umożliwiłyby relikty przyczółka pomostu. Ich zlokalizowanie obecnie nie jest jednak możliwe, gdyż teren na południe od resztek pomostu po wydobyciu torfu został zasypany gruzem i utwardzony. Odkrycie pala nr 1 w odległości 10 m od odsłoniętych pozostałości pozwala przypuszczać, że pomost najprawdopodobniej sięgał aż tam, miały zatem co najmniej 15 m długości. Faktycznie mógł być nawet dłuższy, brak jednak danych dla oszacowania jego zasięgu w kierunku północnym. Dwa dębowe pale zarejestrowano również na północ od pomostu, na jego wysokości w korycie rzeki, lecz ich datowanie nie zostało określone⁷.

Datowanie budowy nasielskiego młyna ustalono na podstawie wyników analiz dendrochronologicznych sześciu próbek z dębowych pali wydobytych w pobliżu pomostu. Uzyskano daty dla czterech z nich (tab. 1)⁸. Próbka nr 15 pochodziła z drzewa ściętego zimą 1417/1418 r., próbka nr 37 — z lat 1426–1440, zaś nr 27 — z lat 1432–1446. Próbka nr 50 nie miała zachowanej zewnętrznej warstwy bielu, a najwcześniejszy rok ścięcia użytego drzewa to rok 1391. Największe znaczenie w datowaniu omawianych reliktyw młyna miały próbki nr 15 i 37, pochodzące z wykopu nr 2 (ryc. 2). Pierwszą pobrano z pala ustawionego w rzędzie z palami nr 16, 17, 49, 42, wspierającymi zapewne jeden z dźwigarów pomostu (prawdopodobnie środkowy), z którego pochodzi próbka nr 37, datowana na lata 1426–1440. Obydwie daty ścięcia drzew dzieli przedział od 8 do ok. 20 lat. Nie sposób zatem powiedzieć, czy różnice te wynikają z użycia do budowy pomostu surowca pozyskanego w znacznym odstępie czasu, czy to efekt napraw lub rozbudowy konstrukcji. Nie jest w tym pomocne także datowanie próbek nr 27 i 50,

⁶ Por. Szulca W. 2008, s. 31–33, 132–133.

⁷ Autorem analizy dendrochronologicznej był prof. dr hab. Tomasz Ważny z UMK w Toruniu.

⁸ Synchronizacja sekwencji przyrostowych i porównanie ich z chronologiami wzorcowymi została wykonana przy pomocy programów TSAPWin (Rinn 2017) oraz DENDRO for WINDOWS 10 (Tyers 2018).

Tabela 1
Charakterystyka próbek drewna z Nasielska (oprac. T. Ważny)

Table 1.
Features of wood samples from Nasielsk (compiled by T. Ważny)

Nr lab. próbki	Oznaczenie próbki	Liczba przyrostów ogółem biel		Słój podkorowy	Synchronizacja	Datowanie	Gatunek drewna
4	50	111 (+1)	0	N	AD 1271–1381	1397 ^{+X} / ₋₆	dąb
5	37	165 (+1)	5	N	AD 1257–1421	1432 ⁺⁸ / ₋₆	dąb
6	15	92 (+1)	10	T	AD 1325–1416	1417/1418 r.	dąb
7	27	79	1	N	AD 1345–1423	1438 ⁺⁸ / ₋₆	dąb
8	41	61	0	N	próbka niedatowana		dąb
9	42	81 (+1)	12	?	próbka niedatowana		dąb

Objaśnienia:

W kolumnie „Liczba przyrostów ogółem” liczba w nawiasie oznacza liczbę zarejestrowanych, ale nie pomierzonych najmłodszych słojów; w kolumnie „Słój podkorowy”: T — oznacza zachowany najmłodszy przyrost wytworzony przez drzewo przed ścięciem, N — brak słoja podkorowego

uzyskane z pali wydobytych bez asysty archeologów, zatem o niesprecyzowanym pierwotnym umiejscowieniu. O ile jednak próbka nr 50 dostarczyła jedynie daty ścięcia drzewa po 1390 r., to druga (nr 27), datowana na lata 1432–1446 reprezentuje najmłodszy przedział czasu spośród wszystkich. Uzasadnione wydaje się więc stwierdzenie, że pomost będący częścią młyna pobudowano niedługo po roku 1417, najprawdopodobniej w latach dwudziestych lub trzydziestych XV w. Datowanie najmłodszej próbki może wskazywać, że roboty budowlane (naprawy? rozbudowa?) dokonywane były również w czwartym dziesięcioleciu tegoż stulecia.

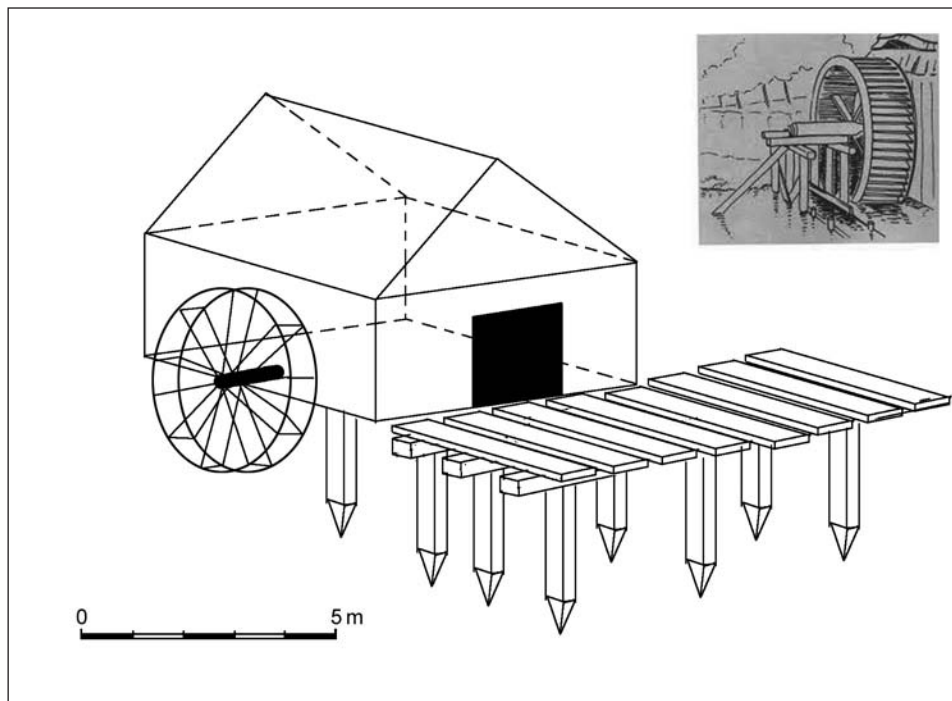
Na interpretację odkrytego pomostu jako szczątków młyna wskazuje również ich lokalizacja. O istnieniu w tej części miasta młynów wodnych informują źródła pisane i wyniki badań geomorfologicznych towarzyszących badaniom archeologicznym, przeprowadzonym na pobliskim grodzisku⁹. Najstarsze świadectwa pisane o młynach w Nasielsku pochodzą z pierwszej połowy XIV w., dotyczą jednak zachodniej części miasta, należącej od połowy XII w. do kanoników regularnych z Czerwińska. W latach 1324 i 1344 doszło do rozpraw przed sądem biskupim w Płocku między plebanami z Nasielska a opatami czerwińskimi o dochody z tegoż młyna¹⁰. Obecność młynów w kościelnej części Nasielska potwierdzają również zapiski z okresu od XV do XVIII w.¹¹ Akt lokacji Nasielska na prawie chełmińskim i przekazanie go na własność przez księcia Janusza I rycerzowi Jakuszowi z Radzanowa herbu Prawda, nastąpiło w 1386 r. W dokumencie zapisano, że właściciel otrzymuje w Nasielsku różne pożytki, w tym młyny, zarówno te, które już istnieją, jak i te, które w przyszłości powstaną¹². Nie wiemy zatem na pewno, czy przed nadaniem miasta funkcjonował młyn w księżęcej części Nasielska. Na jego istnienie wskazuje pośrednio datowanie osadów organicznych w dolinie Nasiennej, związanych z wielowiekowym funkcjonowaniem w pobliżu grodziska stawów młyńskich i prawdopodobnie rybnych. Metodą radiowęglową wydatowano trzy poziomy wczesnośredniowiecznych i średnio-

⁹ Wczesnośredniowieczne grodzisko w Nasielsku oddalone jest o niespełna 100 m od odkrytych relikwów młyna. Było ono przedmiotem badań archeologicznych, w wyniku których stwierdzono, że nasielski gród powstał tuż po połowie IX w.; kilkakrotnie przebudowywany, istniał do drugiej połowy XIII w. Gród znany jest również z kilku źródeł pisanych (m.in. z tzw. falsyfikatu mogiłęńskiego). Był to ośrodek kasztelański, który osiągnął apogeum rozwoju gospodarczego w pierwszej połowie XIII w. (Błoński M. 2018).

¹⁰ Nowy Kodeks. 1989, nr 167, s. 165–166; nr 263, s. 266–267.

¹¹ Błoński M., Szwarczewski P. 2008, s. 301.

¹² Dokumenty. 1887, nr 51, s. 238.

Ryc. 7. Rekonstrukcja młyna i pomostu w Nasielsku (rys. R. Żukowski)

Fig. 7. A reconstruction of the mill and pier in Nasielsk (drawn by R. Żukowski)

wiecznych gytii związanych z tymi stawami; dwie młodsze daty odpowiadają czasowi funkcjonowania młyna, pomiędzy XIII a XVII w.¹³

Nie jest wykluczone, że doszło do przerwania tradycji funkcjonowania w tym miejscu urządzeń młyńskich w czasach nowożytnych. Proces upadku miasta postępował od XVI stulecia, a jego kulminacja nastąpiła po wojnach szwedzkich. W 1676 r. ośrodek zamieszkiwało 128 osób¹⁴. Poświadczenie istnienia młyna w rejonie omawianego znaleziska pochodzi z końca XVIII w.¹⁵, lecz we wzmiance tej jest mowa zapewne o młynie zlokalizowanym blisko współczesnego mostu na Nasielnej, przez który prowadzi ulica Młynarska. W przeszłości odkrywano tam drewniane pale, które nie zostały poddane analizie metodą dendrochronologiczną. Młyn usytuowany w tym miejscu widoczny jest na mapie von Steina, wykonanej w latach 1795–1800¹⁶, oraz na planie miasta z 1842 r.¹⁷ Urządzenia widoczne na tych mapach oddalone są o ok. 150 m na zachód od miejsca, w którym odkryto omawiane relikty młyna średniowiecznego.

Relikty pomostu odkryte w Nasielsku nie dają podstaw do rekonstrukcji wyglądu związanego z nim młyna. Częściową analogią dla obiektu z Nasielska mogą być pozostałości takiego

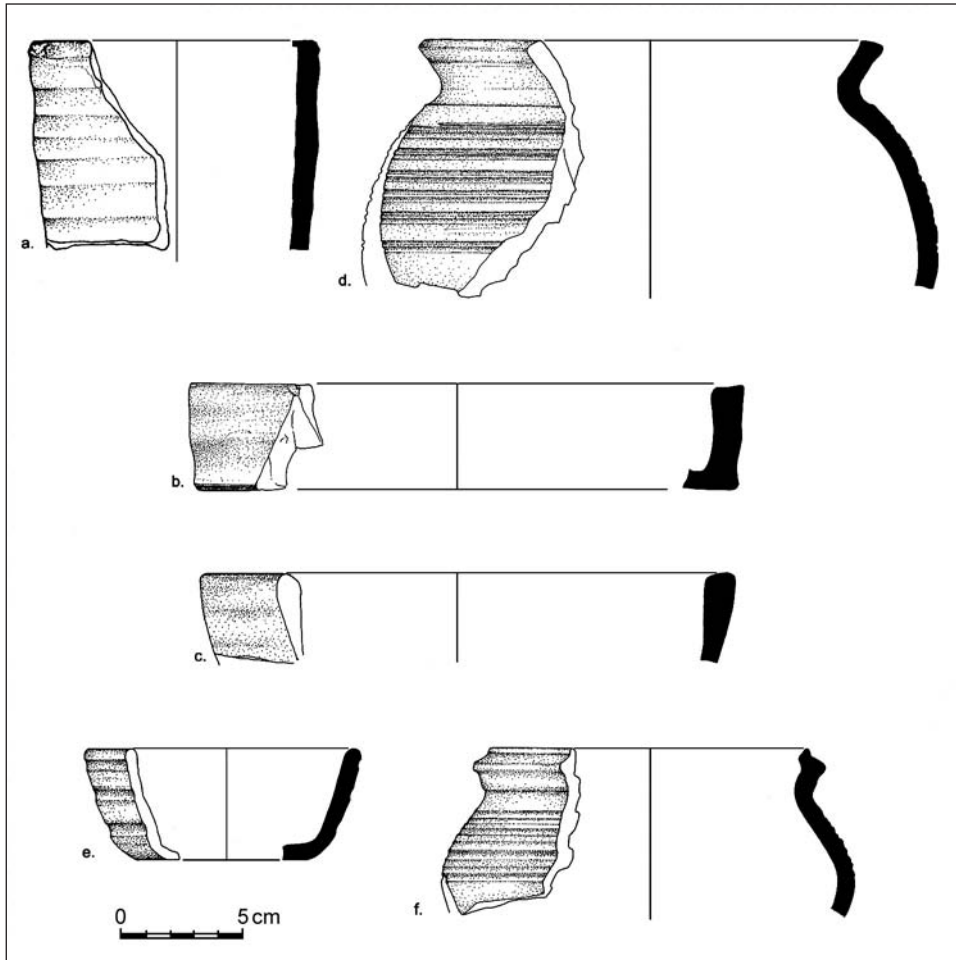
¹³ Błoński M., Szwarczewski P. 2008, s. 291–317, ryc. 11 e–g.

¹⁴ Kazimierski J. 1970, s. 30.

¹⁵ Chodzi o „kontrakt wieczystej dzierżawy młyna miejskiego” z 1795 r., Słownik Geograficzny. 1885, s. 924–925.

¹⁶ Mapa tzw. Nowych Prus Wschodnich (*Krieges-Karte der Provinz Neu-Ost-Preussen* [...]), ark. 96, przechowywana w Bibliotece Państwowej w Berlinie (Staatsbibliothek zu Berlin).

¹⁷ Kuncewicz A. 1929, tabl. XLIII.

Ryc. 8. Fragmenty kafła garnkowego (a) i naczyń glinianych (b–f) znalezionych przy pomoście w Nasielsku (rys. G. Nowakowska)

Fig. 8. Fragments of a tile (a) and pottery (b–f) found at the pier in Nasielsk (drawn by G. Nowakowska)

obiektu datowanego na drugą połowę XIII–pierwszą połowę XV w. odkryte w Ptakowicach na Dolnym Śląsku. W obu przypadkach znaleziono słupy, na których wsparty był pomost prowadzący do urządzeń młynskich. Na Śląsku zachował się jednak układ słupów oraz belki fundamentowe umożliwiające określenie wielkości budynku młyna wraz z przylegającą do niego platformą, oraz prawdopodobnie liczbę kół wodnych¹⁸. Planigrafia pali, które zadokumentowano nad Nasielną, nie dostarcza takich informacji. Nie znamy funkcji i datowania skupiska sześciu pali znajdujących się w odległości 2–5 m na wschód od pomostu (ryc. 2: 19, 39, 43–45, 59) ani 11 pali na południowy zachód od pomostu (ryc. 2: 2–12). Zapewne były one pozosta-

¹⁸ W zwalisku młyna z Ptakowic znaleziono płyty gliny z dodatkiem plew oraz z odciskami żerdzi, co według autorów badań wskazuje, że było to wypełnienie konstrukcji ramowej budynku młyna (Bagniewski Z., Kubów P. 1977, s. 13). Nic jednak nie wskazuje na analogiczną funkcję gliny z pomostu w Nasielsku.

łością urządzeń młyńskich, do których należał omawiany pomost. Nie można wykluczyć, że posadowiony był na nich budynek młyna, który z uwagi na mały spadek wody w korycie Nasielskiej najpewniej zaopatrzone był w koło podsiębierne (ryc. 7). Ponadto jakieś szczątki mogą znajdować się jeszcze w osadach wypełniających dno doliny na drugim brzegu rzeki¹⁹.

Wśród zabytków odkrytych podczas nadzoru archeologicznego i wykopalisk na nasielskim pomoście było ok. 190 fragmentów naczyń ceramicznych, w tym zarówno kuchennych, jak stołowych, fragment kafla i kości zwierzęce. Niektóre z tych znalezisk związane były stratygraficznie z pomostem i przypuszczalnie stanowiły część wyposażenia dawnego domu młynarza.

Na uwagę zasługują dwa fragmenty górnych partii garnków wypalonych w atmosferze utleniającej, dekorowanych dookólnymi poziomymi żłobkami (ryc. 8: d, f), dwa ułamki płytkich polerowanych misek stołowych tzw. siwaków, czyli wypalonych w atmosferze redukcyjnej (ryc. 8: b, c), część małej miseczki wypalonej w atmosferze utleniającej i zdobionej poziomymi żłobkami (ryc. 8: e), oraz fragment kafla garkowego (ryc. 8: a). Wszystkie te przedmioty datować można szeroko na XIV–XV w.

Wydobyto także 93 kości zwierzęce. Żadnej z nich nie znaleziono w bezpośredniej relacji stratygraficznej z pomostem. Stwierdzono, że niemal wyłącznie pochodziły od ssaków udomowionych, tylko jedna to część żuchwy sarny. Ponad połowę szczątków stanowiły kości bydła, następnie owcy/kozy (20%) i świni (15%). Znaleziono także kości należące do jednego psa i jednego kota. Autorka ekspertyzy archeozoologicznej zwróciła uwagę, że „skład anatomiczny oraz ślady podziału tuszy wskazują na pokonsumpcyjny charakter zespołu, jednak skład gatunkowy sugeruje dodatkowo użycie miejsca zdeponowania kości jako bardziej ogólnego śmietniska”²⁰. Zapewne część szczątków zwierzęcych pochodzi z czasu funkcjonowania młyna w średniowieczu, inne są śladem deponowania odpadków w okresie nowożytnym.

Ustalone datowanie pomostu wskazuje, że omawiane relikty są pozostałością młyna wzniesionego w tym miejscu przez właścicieli miasta²¹. Prawdopodobnie w latach dwudziestych lub trzydziestych XV w. właściciel Nasielska pobudował nowy młyn lub dokonał modernizacji starego. Najpewniej jego powstanie można łączyć bezpośrednio z osobą Jakusza z Radzanowa herbu Prawda, do którego ośrodek należał od roku 1386. Po śmierci Jakusza w 1427 r.²² miasto pozostawało w rękach jego potomków (Nosilskich) co najmniej do końca XVI w.

Nie wiadomo natomiast, kto był dzierżawcą nasielskiego młyna i na jakich zasadach go użytkowano. Można jedynie przypuszczać, że wydzierżawiono go młynarzowi, który mógł też być jego budowniczym. Budowa młyna była bezsprzecznie inwestycją kosztowną, na co wskazuje znaczna ilość materiału użytego do jego wzniesienia. Wiadomo o ok. 80 dębowych palach odkrytych w bezpośredniej bliskości pomostu. Jest to jednak niewielka część drewna niezbędnego do tego celu. Drewno potrzebne było zarówno do wzniesienia budynku młyna, jak i urządzeń doprowadzających do niego wodę, a być może również zabudowań gospodarczych. Przypuszczalnie na całą inwestycję zużyto kilkaset drzew, a stać na nią było bez wątpienia wspomnianego już Jakusza z Radzanowa, właściciela Nasielska i rozległych włości w okolicy, od roku 1402 kasztelana liwskiego, a od 1409 r. ciechanowskiego. Być może kontynuował ją jego syn Piotr, który po zmarłym w 1427 r. ojcu odziedziczył miasto²³.

¹⁹ Oprócz wspomnianych wyżej pali, na które natrafiono w pobliżu współczesnego mostu nad Nasielnią, podobne pale znaleziono również w odległości ok. 50 m w górę rzeki od omawianego pomostu. Mogły one być częścią umocnień grobli stawu młyńskiego lub młynówki z okresu średniowiecza lub nowożytnego.

²⁰ Iwaszczuk U. 2015.

²¹ O młynach w dobrach kościelnych na terenie Nasielska wspomniano powyżej.

²² Księga ziemska. 1920, k. 165.

²³ Pacuski K. 2017.

Adresy Autorów:

dr Mariusz Błoński

Instytut Archeologii i Etnologii PAN,
00-140 Warszawa, Al. Solidarności 105
mariusz.polon@wp.pl
<https://orcid.org/0000-0002-6341-9314>

mgr Robert Żukowski

Instytut Archeologii i Etnologii PAN,
00-140 Warszawa, Al. Solidarności 105
zuko_arch@tlen.pl
<https://orcid.org/0000-0003-3201-6931>

BIBLIOGRAFIA

Źródła publikowane i opracowania

- Baranowski Bohdan. 1977. *Polskie młynarstwo*, Wrocław.
- Bagniewski Zbigniew, Kubów Piotr. 1977. *Średniowieczny młyn wodny z Ptakowic na Dolnym Śląsku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XXV, nr 1, s. 3–30.
- Błoński Mariusz. 2018. *Nasielsk we wczesnym średniowieczu*, Warszawa.
- Błoński Mariusz, Szwarczewski Piotr. 2008. *Antropogeniczne przekształcenia doliny Nasielskiej w sąsiedztwie wczesnośredniowiecznego grodziska w Nasielsku*, „Archeologia Polski”, t. LIII, z. 2, s. 291–317.
- Dokumenty. 1887. *Dokumenty kujawskie i mazowieckie przeważnie z XIII wieku*, wyd. B. Ulanowski, Kraków.
- Iwaszczyk Urszula. 2015. „Szczałki zwierzęce z Nasielska, st. «Mleczarnia»” (maszynopis ekspertyzy w archiwum Ośrodka Interdyscyplinarnych Badań Archeologicznych IAE PAN w Warszawie).
- Kazimierski Józef. 1970. *Rozwój przestrzenny miasta Nasielska*, [w:] *Szkice z dziejów Nasielska i dawnej ziemi zakroczymskiej*, red. S. Pazyra, Warszawa, s. 29–38.
- Księga ziemska. 1920. *Księga ziemska zakroczymska pierwsza 1423–1427*, wyd. A. Rybarski, Warszawa, k. 165.
- Kuncewicz Adam. 1929. *Plany przeglądowe miast polskich*, Warszawa.
- Mosty. 1920. *Mosty wojenne, I: Mosty polowe*, Warszawa, biblioteka cyfrowa Politechniki Krakowskiej.
- Nowy Kodeks. 1989. *Nowy Kodeks Dyplomatyczny Mazowsza*, cz. II: *dokumenty z lat 1248–1355*, wyd. I. Sułkowska-Kuraś, S. Kuraś, przy współudziale K. Pacuskiego i H. Wajsa, Wrocław.
- Pacusiński Kazimierz. 2017. „Nasielsk. Kasztelania nasielska, nadania książęce 1386 r. oraz pierwsi właściciele Nasielska z rodu Prawdziców”, Warszawa (maszynopis w archiwum Ośrodka Interdyscyplinarnych Badań Archeologicznych IAE PAN w Warszawie).
- Słownik Geograficzny. 1885. *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 6, Warszawa, s. 925–926.
- Sadowska-Topór Jolanta. 1999. *Starożytne drogi w rejonie rzeki Dzierżogów w świetle badań archeologicznych*, Warszawa
- Szulta Wojciech. 2008. *Przeprawy mostowe na ziemiach polskich w średniowieczu*, Toruń.
- Trawkowski Stanisław. 1959. *Młyny wodne w Polsce w XII wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R.VII, nr 1, s. 62–86.

Relics of a mediaeval mill in Nasielsk

In 2004 works in a former dairy in Nasielsk revealed a number of 3.5-metre-long timber piles vertically positioned in peat. In archaeological research several dozen piles were documented *in situ*; some were taken out for dendrochronological dating. It was established that the piles used to support beams forming a pier. The excavations also uncovered a red granite millstone. The finds were dated to the first half of the 15th c., which makes it feasible to identify them as relics of a mill built in that place by Jakusza of Radzanowo, the owner of Nasielsk and of large estates in the region, castellan of Liw from 1402 and of Ciechanów in the years 1409–1427. The enterprise may have been continued by his son Piotr, who inherited the town after the death of his father in 1427.

Translated by
Izabela Szymańska